

Parels in de Eemsmond

Een wandeling door het wierdenlandschap van de Fivelboezem

Menigeen denkt bij het wierden- en kleilandschap in Noord-Groningen alleen aan het Hunze-/Reitdiepgebied, De Marne of Middag-Humsterland. Echter ook in het uiterste noordoosten van Groningen, in het gebied globaal gelegen tussen Uithuizen en Delfzijl – Eemsmond geheten – is dit type landschap te bewonderen. Uit wat eens een waddengebied was in de monding van de oude Fivel, ontwikkelde zich het huidige landschap met wierden, maren en dijken.

Deze wandelroute voert u door dit oude, waardevolle cultuurlandschap, dat ten zuiden van Usquert en Uithuizen ligt. Een virtuele wandeling door de tijd van omstreeks 650 voor Christus tot de 20^e eeuw, door de ontstaansgeschiedenis van dit deel van Groningen: een spel van opslibbende kwelders en water in de Fivelboezem.

Begin- en eindpunt van deze route zijn de NS-stations van respectievelijk Usquert en Uithuizen. De route loopt eerst in zuidelijke richting langs Rottum naar Kantens en volgt min of meer de oude kustlijn van ca 650 voor Christus over de toenmalige kwelderwal, vervolgens in oostelijke richting over de kwelder over een oude "veedrift" (wel geasfalteerd ondertussen) naar Zandweer en tot slot naar het eindpunt in Uithuizen. Het is een wandeling van ongeveer 18 km lang die circa 4 uur duurt. De route is in principe ook met de fiets mogelijk.

Alvorens tot de beschrijving van de route over te gaan, volgt eerst een korte geschiedenis van het ontstaan van het landschap.

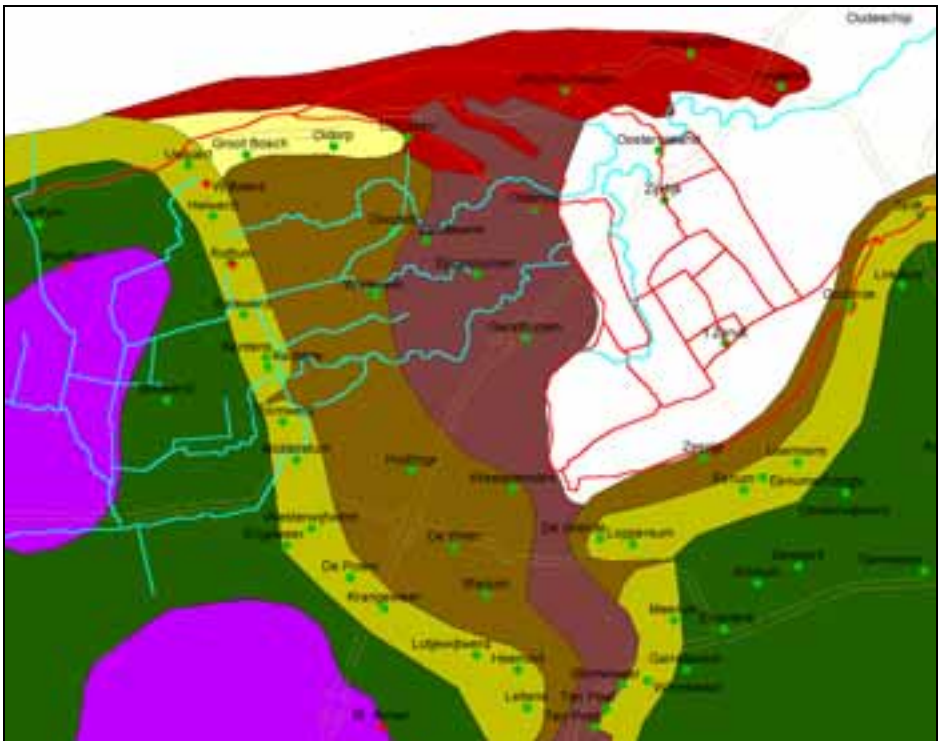

Foto 1: meanders van de Helwerder maar bij avond

Geschiedenis van het landschap

De ontstaansgeschiedenis van Groningen begint aan het einde van de ijstijden, circa 10000 jaar voor Christus. Door het vochtige klimaat en door het stijgen van de zeespiegel ontstond op grote schaal veenvorming, globaal ten zuiden van de lijn Groningen – Delfzijl. De afvoer van water uit de veengebieden in dit deel van Groningen vond voornamelijk plaats via de Hunze en de Fivel. Aan de zeezijde van dat veengebied ontwikkelde zich een kwelderlandschap met klei- en zandplaten en geulen, dat we heden ten dage ook aan de oostzijde van Schiermonnikoog aantreffen.

Omstreeks 1000 jaar voor onze jaartelling ontwikkelde zich tussen Fivel- en Hunzeboezem een kleikwelder, die aan de zeezijde omringd werd door een wat hoger gelegen kwelderwal. Op deze kwelderwal heeft vanaf ongeveer 650 voor Christus de eerste bewoning plaatsgevonden. Omdat het gebied bij hoge vloed nog regelmatig onder water stond, hebben de bewoners verhoogde woonplaatsen opgeworpen, die nu als wierden nog steeds in het landschap herkenbaar zijn. Doordat die eerste bewoning juist op de kwelderwal plaatsvond, ontstond zo de karakteristieke

Figuur 1: Ontstaansgeschiedenis van het landschap in de Fivelboezem

wierdenreeks die aan de oostzijde van de Hunzeboezem gemarkeerd wordt door de wierden van onder meer Adorp, Sauwerd, Winsum en Baflo. Deze reeks loopt vervolgens aan de noordkant door met de wierden van onder andere Warffum en Usquert. Aan de westzijde van de Fivelboezem vinden we ondermeer de wierden van Rottum, Kantens, Toornwerd, Middelstum en Westervijtwerd. Zoals Figuur 1 laat zien liep deze kwelderwal in zuidelijke richting door tot ongeveer Ten Post.

Aan de oostzijde van de Fivelboezem ontstond ook een kwelderwal, waarop onder andere de wierden van Winneweer, Garrelsweer, Loppersum, Eenum, Leermens, Godlinze en Spijk zijn ontstaan.

Ook aan de westzijde van de Hunzeboezem vond bewoning op wierden plaats, onder meer te Feerwerd en Ezinge.

De door de Hunze- en Fivelboezem ingesloten oude kwelder bestond in hoofdzaak uit knipklei en was vanwege de slechte ontwatering en de begroeiing met moerasbos en veen een moeilijk toegankelijk gebied. Vanuit de Fivelboezem liepen geulen en prielen deze oude kleikwelder in. Veel van de oude wierden op de kwelderwal lagen ook aan deze slenken en hadden er een duidelijke relatie mee. Bovendien vormden deze slenken veelal de bovenlopen van de maren die later zouden ontstaan bij het verder dichtslibben van de Fivelboezem.

Vanaf ongeveer het begin van onze jaartelling ontstond onder invloed van het stromingspatroon aan de noordoostzijde van de kwelderwal, ongeveer ter hoogte van Usquert, een haakvormige strandwal die zich geleidelijk in oostelijke richting ontwikkelde. Halverwege de 13^e eeuw had deze strandwal de omvang bereikt zoals die in Figuur 1 is weergegeven. Op deze strandwal zijn onder meer de dorpen Oldörp, Uithuizen, Uithuizermeeden en Rodeschool ontstaan. In de luwte van deze strandwal kon opslibbing plaatsvinden, die vanwege het stromingspatroon in de Fivelboezem aan de westzijde sneller verliep dan aan de oostzijde.

Doordat de opslibbing van west naar oost verliep, ontstond er een afwateringspatroon in dezelfde richting. Alle oude maren zoals de Helwerdermaar/ Uithuizermeestermaar, Koksmaar, Eppenuizermaar en Startenhuiszemaar vinden hun oorsprong ergens op de oude kleikwelder en wateren in oostelijke richting af. Tussen de maren en veelal parallel hieraan, op de hogere delen van de kwelders, ontstonden de voorlopers van

de huidige wegen, de veedriften.

Op de hoogste plaatsen op deze kwelders, vaak op kwelderwallen langs de maren, werden in oostelijke richting steeds nieuwe nederzettingen gesticht zoals Zandweer, Eppenuizen, Garsthuizen en Westeremden. Maar er zijn nog verschillende andere oude bewoningsplaatsen, zoals Walsum en Startenhuizen, die thans slechts één of enkele boerderijen omvatten.

Aan het einde van het eerste millennium van onze jaartelling kwam het gebied langzaam onder invloed van het christendom en deden de monniken hun intrede. Een groot aantal kloosterterreinen herinnert aan hun aanwezigheid, zoals terreinen van de voormalige kloosters te Usquert, Rottum, Warffum, Wittewierum (Ten Post) en Appingedam. De monniken hadden vanwege hun hoge organisatiegraad een grote invloed op de omgeving. Niet alleen stichten zij kloosters, maar ook bedreven zij landbouw, zeg maar de kolchozen van de middeleeuwen. Het Zandster Voorwerk en Garsthuizer Voorwerk herinneren ons hieraan nog steeds.

De plaatselijke boerenbevolking heeft waarschijnlijk zorggedragen voor de eerste dijken. Niet dat die vergeleken kunnen worden met de huidige deltawerken, er moet meer aan kaden van circa één tot anderhalve meter hoogte gedacht worden, maar gedurende de zomerperioden verlaagden deze kades het overstromingsrisico van de grazige kwelderweiden aanmerkelijk. De kloosters speelde na hun komst een belangrijke rol bij de waterstaatsorganisatie.

De eerste echte dijk van enige betekenis en omvang in de Fivelboezem was de Oldijk. Deze liep globaal van Uithuizen via Oldenzijl met een grote boog om Garsthuizen en verder door naar Westeremden. In het veld is deze oude dijk nauwelijks terug te vinden, maar namen als Balkjepad, Oldenzijl, Dijkumerweg en Fiveldijk herinneren ons nog steeds hieraan. Ondanks deze dijk had de zee, met name in de winter, via de maren nog steeds invloed op het binnendijks gelegen gebied. Helemaal veilig was het dus beslist nog niet.

Het dichtslibben van de Fivelboezem zette zich steeds verder voort en steeds weer werd nieuwe kwelderaanwas beschermd door lage dijken. Veel van deze dijken zijn heden ten dage nog steeds als wegen en paden terug te vinden. Omstreeks 1200 werd de eerste ringdijk aangelegd, de “Oude Dijk”, die bescherming bood aan vrijwel het gehele toenmalige Groninger Hoogeland. Restanten van de Oude Dijk zijn nog steeds terug te vinden ten noorden van Warffum, Usquert, Uithuizen, Uithuizermeeden en in Oosternieland. De dijk liep verder via Kolhol en sloot ter hoogte van Godlinze aan op de bestaande dijk in het zuidoostelijke deel van de Fivelboezem. Met deze dijk werd de invloed van de zee in het binnendijkse deel van de Fivelboezem definitief beëindigd en daarmee werd de ontwikkeling van het landschap min of meer bevroren. De Oude Dijk heeft tot 1718 dienst gedaan en werd na de kerstvloed van 1717 vervangen door een nieuwe, verder naar buiten gelegen dijk, de Middendijk.

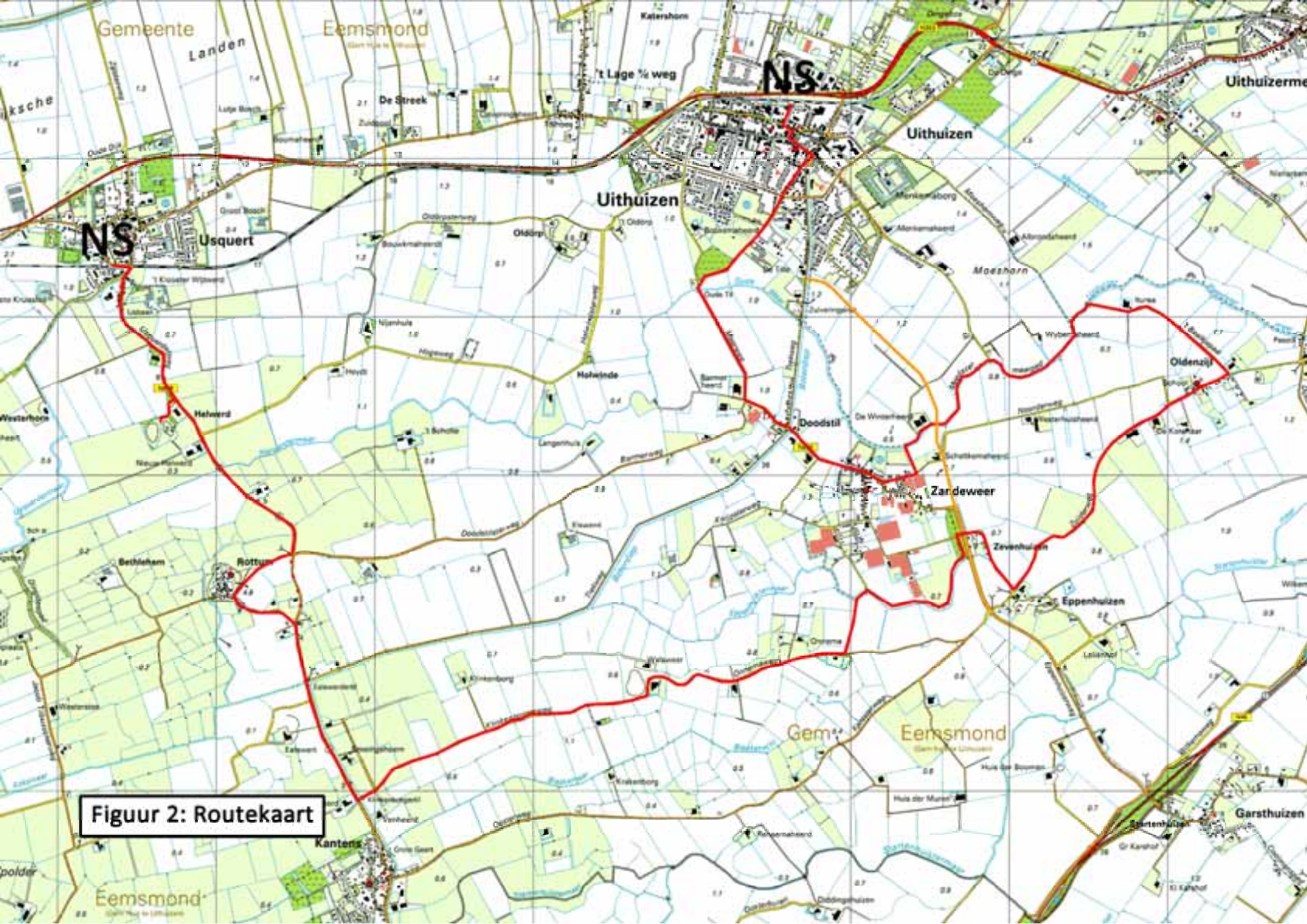
Juist het samenspel van natuurlijke, fysische ontwikkeling met de kenmerkende west-oost lopende maren en de invloed van de mens met de bewoning op de hogere delen en de oude van west naar oost lopende veedriften maken dit gebied landschappelijk en cultuurhistorisch waardevol.

Routebeschrijving

Als startpunt voor de route is het station van Usquert gekozen. Lopende in oostelijke richting komen we vanzelf op de weg van Usquert naar Middelstum. Links kunnen we desgewenst de dorpswierde van Usquert oplopen met zijn fraaie kerk. De oudste delen van Usquert zijn waarschijnlijk in de periode 1000-600 voor onze jaartelling gevormd. De wierde zelf dateert vermoedelijk uit het begin van de jaartelling. Omstreeks 800 wordt Usquert voor het eerst in schriftelijke bronnen vermeld. Toen was er reeds een oratorium, dat door de missionaris Liudger, een van de opvolgers van Bonifatius en tevens de eerste bisschop van Munster, werd bezocht. Hoewel er 11^e/12^e eeuwse tufstenen muurresten zijn aangetroffen, kan de ouderdom van de kerk van Usquert niet meer aan het gebouw worden afgelezen, omdat de kerk in de tweede helft van de 19^e eeuw in een neogotisch jasje is gestoken. De vrijstaande zadeldak toren werd afgebroken en de kerk kreeg een nieuwe westtoren. Desalniettemin is een bezoek aan deze kerk zeer de moeite waard.

Foto 2: Wierde Helwerd met op de achtergrond Rottum

Figuur 2: Routekaart

Foto 3: Rottum

Rechtsafslaand, het spoor overstekend (of rechtdoor bij terugkomst van de kerk), vervolgen we onze weg over wat oorspronkelijk de oude kwelderwal was die de kleikwelder omringde. Tot aan Middelstum volgt de weg deze kwelderwal met daarop een aantal wierden, waarvan we een paar tijdens deze wandeling tegenkomen.

Aan de rand van Usquert, links van de weg zien we een parkachtige tuin met boerderij (Kloosterwijtwerd). Hier heeft het oude klooster Wijtwerd gestaan, waarvan de oudste vermelding dateert van 1304. Dit Johannierklooster was een nonnenklooster. Zij werd in 1587 door brand verwoest. De huidige boerderij herbergt enkele overblijfselen van dit klooster: een gotische schouw, een haardplaat en gebeeldhouwde Veronica-staties.

We vervolgen de weg in zuidelijke richting en na circa $\frac{3}{4}$ kilometer zien we aan de rechterkant van de weg de wierde Helwerd. Op het eerste gezicht is het niet veel meer dan twee heuvels in een weiland met schapen. Volgens de overlevering heeft hier Liudger de heidense zanger Bernlef van zijn blindheid genezen. Deze wierde is vanaf het eind van de 19^e eeuw niet meer bewoond. Via een smal pad (zie Figuur 2) en over prikkeldraad is op de wierde te komen. Vanaf de wierde hebben we een mooi uitzicht over de laagte van de Helwerdermaar op de wierde van Rottum, de samenhang tussen bewoning en landschap symboliserend. De wierde is in bezit van het Groninger Landschap.

De bij de wierde gelegen boerderij Helwerd is zeer zeker de aandacht waard.

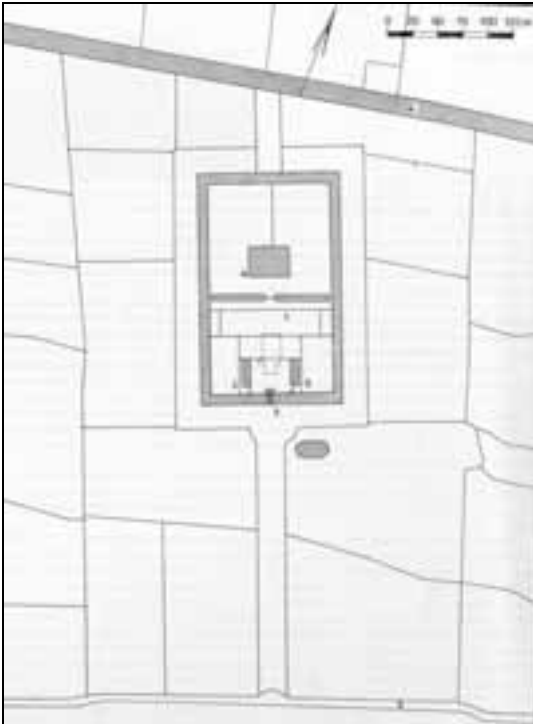
We vervolgen onze weg richting Rottum. Na een paar honderd meter kruisen we de Helwerdermaar. Eens was dit een oude wadpriel die via een slenk tussen Helwerd en Rottum de afwatering verzorgde van een deel van de oude kleikwelder. Tijdens het dichtslibben van de Fivelboezem ontstond de meanderende geul die we links van de weg kunnen zien. Na een bocht in de weg en tegenover een zijweg aan de linkerkant ligt een (schelpen)voetpad. Desgewenst kunnen we via dit pad naar de wierde Rottum lopen en vandaar weer terug naar de doorgaande weg (zie Figuur 2).

Rottum is bekend vanwege zijn voormalig Benedictijnerklooster, dat in 1226 voor het eerst in de schriftelijke bronnen wordt vermeld. Halverwege de 17^e eeuw is het klooster wegens bouwvalligheid gesloopt. Van het kloostercomplex resteert alleen nog de gracht aan de noordoostzijde van het wierdeterrein. Rottum is een voorbeeld van een radiaire wierde, maar de rondweg is verdwenen. De huidige kerk van Rottum is aan het einde van de 19^e eeuw gebouwd, getuige een gedenksteen boven de toegang tot de kerk. Rottum is de geboorteplaats van de Groningse schrijver Jan Boer. Een beeld van hem vinden we aan de Kloosterweg in het dorp, vlak voor een pieplein arbeidershuisje, dat waarschijnlijk zijn geboortehuis is geweest.

Na Rottum vervolgen we onze weg richting Kantens. Tussen Rottum en de volgende wierde, Eelswerd, kruisen we weer een oude wadslenk, namelijk de

Foto 4: Wierde Eelswerd

Figuur 1: Klinkenborg (1:borgterrein, 2: schathuizen, 3: brug en poortgebouw, 4: vijver, 5: Klinkenborgerweg, 6: Boterdiep

Koksmaar, genoemd naar de boerderij Kokshuis waar zij langs loopt. Aan de linkerkant van de weg heeft men later de bedding van dat deel van de Koksmaar gebruikt voor de aanleg van het Boterdiep. Op de markant in het landschap liggende wierde Eelswerd heeft vroeger een tufstenen kerk gestaan; Eelswerd was een zelfstandige parochie. De taken van kerk en parochie zijn later overgenomen door het klooster van Rottum. Op de wierde hebben waarschijnlijk nog meer gebouwen gestaan.

Na Eelswerd verlaten we de oude kwelderwal en gaan we bij de eerst volgende brug linksaf de voormalige kwelders van de Fivelboezem op. Deze weg, de Klinkenborgerweg, zal ongetwijfeld zijn bestaan als veedrift zijn begonnen. De weg dankt zijn naam aan de borg Klinkenborg, gelegen aan linkerkant van deze weg.

De Klinkenborg is halverwege de 17^e eeuw ontstaan uit een al bestaande heerd. De borg bestond uit behuizing met bruggen, poorten, schathuizen, grachten en tuinen. De eigenaren, onder meer het geslacht Ewsum, hadden allerlei rechten. De borg is in de 19^e eeuw gesloopt en thans rest alleen nog maar een boerderij. Alleen de contouren van het borgterrein herinneren ons nog aan het verleden.

De plaats van de borg (zie figuur 3) is niet bekend. De regelmatige aanleg van het terrein zouden doen veronderstellen, dat de borg gestaan heeft in de vierkante vijver. Na de afbraak en het uitgraven van de fundamenteën zouden dan de grachten met het afgegraven terrein tot een 'vijver' geworden zijn. Tegen deze veronderstelling pleit, dat volgens bronnen deze vijver al vanouds aanwezig was. Andere bronnen vermelden dat op de plaats van de borg een boerenwoning is gebouwd, blijkbaar de boerderij die er thans staat en die ook nog oude bouwfragmenten bevat. Op deze plaats is echter nauwelijks plaats voor een borg omgeven door grachten, gezien de ligging van de vroegere schathuizen en de situatie van het terrein. Thans zijn de grachten en de vijver bijna geheel verdwenen en de singels bij het land getrokken.

Een kilometer verderop ligt de oude wierde Walsweer in het landschap. Waarschijnlijk is dit een van de vroegst bewoonde wierden buiten die op de oude kwelderwal. De ontwikkeling van de wierde is waarschijnlijk gestopt doordat de oorspronkelijke bewoners een veiliger heenkomen hebben gezocht. Er zijn ook nauwelijks sporen van bewoning in deze wierde gevonden. Wel is er in een akte van 1415 sprake van een steenhuis Walswere. De plaats van het steenhuis is echter niet bekend. Op (bij) de wierde is een tweetal kop-hals-romp boerderijen gebouwd met een mooie erfbeplanting eromheen.

Figuur 2: Walsweer (1 en 2: boerderijen waarvan de zuidelijke thans Walsema heet, 3: Krakenborg, 4: Bieskemaar, 5: Klinkenborgerweg)

Na de wierde Walsweer te hebben verlaten, is aan de linkerkant van de weg de oude loop van de Eppenhuizermaar te zien, nu een kronkelende sloot in het landschap. De onregelmatige blokverkaveling aan de linkerkant van de weg is hier nog redelijk gaaf te noemen.

Even verderop ligt aan de rechterkant van de weg een mooie kop-hals-rompboerderij met een dwarsgeplaatst voorhuis. De boerderij valt onder monumentenzorg en heeft (had) in de achtergevel boven de ingang van de stallen mooie ronde bovenlichten. Als deze achtergevel in zijn oorspronkelijke vorm nog aanwezig is, zijn deze bovenlichten echter niet meer vanaf de weg zichtbaar.

Weer circa 500 meter verderop ligt aan de linkerkant van de weg het terrein van de voormalige borg Onnema. Hier heeft vanaf het midden van de 16^e eeuw tot het begin van de 18^e eeuw de Onnemaborg van de gelijknamige familie gestaan. Na 1725 is alleen nog sprake van een boerenplaats.

Van de grachten en singels is niet veel meer te zien, alleen de contouren van het borgterrein zijn in het landschap nog te herkennen. In Figuur 5 zijn de plaats van de borg en die van het westelijk schathuis met stippellijnen aangegeven. De huidige boerderij staat op de plaats van het oostelijke schathuis. Ten noorden hiervan is nog een stukje gracht waarlangs aan de zuidzijde fundamenten zitten van een oude muur.

Figuur 3: Onnema (1: borgstee, 2: schathuizen, 3: tuinmanshuis, 4: duiventil, 5: voetpad Zandweer, 6: Eppenhuizer maar, 7: weg naar Zandweer, 8: Klinkenborgerweg, 9: Eissingeheim?)

In de daarop volgende bocht van de weg staat aan de rechterkant de boerderij Eissingeheim (zie 9 in Figuur 5). Waarschijnlijk heeft op deze plek in de late middeleeuwen een steenhuis gestaan.

De weg vervolgend kruisen we weer de Eppenhuizermaar, die hier ter plaatse aan de rechterkant van de weg met enkele bochten zijn weg vervolgt. We volgen het pad naar rechts langs dit maar en door een bosje totdat we rechtsafslaand de provinciale weg kunnen oversteken richting Eppenhuizen. Hier staan 7 huizen langs de weg en dit streekje heet toepasselijk “Zevenhuizen”. Vlak voor dat we Eppenhuizen in lopen gaan we rechtsaf een pad op, de “Zuiderweg”. Dit is een oude oost-west lopende veedrift, die Eppenhuizen met Oldenzijl verbond. Tot enige tijd geleden was dit nog een kleipad, maar nu (helaas) met een verhard fietspad.

Eppenhuizen lijkt een dorp op een wierde. Bij nader inzien is het een woonplaats op een hoge kwelderwal. Eppenhuizen ontstond vermoedelijk in de 11^e eeuw. Het kerkje is echter niet echt oud, want het is in 1882 herbouwd. Bij het kerkje staat nog een gaaf baarhuisje.

Aan het einde van de Zuiderweg komen we in Oldenzijl. In dit dorp staat een van de mooiste vroeg romano-gotische kerken in de provincie Groningen. Een foto van dit kerkje siert de omslag van dit boekje. Zij is gebouwd omstreeks 1230 en was eertijds gewijd aan Sint Nicolaas. Een bezoek aan dit kerkje is meer dan de moeite waard. In de naam Oldenzijl zit het woord “zijl”. In Groningen wordt daarmee een afwateringssluis aangeduid. Langs het dorp moet de eerste Fiveldijk gelopen hebben. Dijk en zijl zijn vermoedelijk rond 1200 aangelegd. In Oldenzijl markeert een rijtje huizen en “t Baalkejepad” naar Uithuizen het tracé van de dijk. De zijl zal waarschijnlijk vlak bij in wat nu het Uithuizermeedstermaar heet, hebben gelegen.

Bij de eerst volgende kleine kruising gaat u links af het “t Baalkejepad” op. Aan het einde, voorbij de boerderij is een brug, het “Baalkje” waar we links af gaan langs de Uithuizermeedstermaar. Na ongeveer 2 kilometer naderen we Zandweer. We

gaan hier over het houten brugje en slaan vervolgens aan het einde van het pad rechtsaf. Zandeweer is ontstaan rond het jaar 1000 op een hoge kwelderrug tussen de Uithuizermeedstermaar en de Eppenhuizermaar. Het is dan ook geen wierdedorp. De kerk (13^e eeuw) heeft een vrijstaande toren uit de 15^e eeuw en is vanwege het interieur, waaronder een Hinszorgel, zeer zeker de moeite van een bezoek waard.

We vervolgen onze route richting Doodstil. Doodstil is halverwege de 19^e eeuw tot ontwikkeling gekomen. Wel is hier nog een oudere wierde aanwezig, waarop de Barmerheerd en de zeer oude Hoykingeheerd gebouwd zijn. De Barmerheerd is helaas afgebrand en vervangen door een moderne versie. De wierde kunnen we vooral zien als we over de brug over het Boterdiep rechtdoor lopen en de weg volgen tot aan de bocht naar links. De Barmerheerd is de boerderij aan de rechterhand voor ons en de Hoykingeheerd de boerderij aan de linkerhand. Staande aan het begin van een eigen weg tussen beide boerderijen kijken we uit over de laagte van de Helwerdermaar.

We slaan hier rechts af en volgen het fietspad. Aan het einde kruisen we nog éénmaal de Helwerdermaar weer, hier Oude Maar geheten. Vlak na de brug gaan we rechtsaf een pad op. We volgen alsmaar de rechtdoor gaande weg tot we het (winkel)plein, de Blink bereiken.

We steken dit plein over en slaan we linksaf de Hoofdstraat-Oost in, richting de kerk. De oudste delen van deze kerk dateren waarschijnlijk uit de 2^e helft van de 11^e eeuw. Ook deze kerk is een bezoek meer dan waard. Aan de buitenzijde is veel siermetselwerk te zien en in de kerk onder meer gewelfschilderingen in het koor, prachtig houtsnijwerk aan de kansel en herenbanken en een Arp Schnitger orgel. Schuin tegenover de kerk gaan we de straat in met op de hoek een AH-filiaal. Aan het einde van deze straat gaan we links af en vrijwel direct weer rechtsaf. Aan het einde van deze straat bevindt zich het nieuwe stationsgebouw van Uithuizen in moderne, eind 20^e eeuwse baksteenstijl .

Aangekomen bij dit eigentijdse gebouw laten we een geschiedenis van 25 eeuwen landschapsvorming en menselijk handelen achterons en staan we weer met beide (vermoeide) benen in onze 21^e eeuw.

Bronnen:

Boerderijenboek Middelstum-Kantens, Landbouwvereniging Middelstum-Kantens, 1981
Grote Provincie Atlas Groningen 1:25000, Wolters-Noordhoff Atlasproducties, Groningen, 1988
Wierden en Waarden, Provincie Groningen
Bodemkaart van Nederland, blad 7-Oost/8, Stiboka, 1986
Formsma et al, De Ommelander Borgen & Steenhuizen, Van Gorcum&Comp, Assen, 1973
Snijders, F.L., Fysische geografie in de provincie Groningen, Provincie Groningen, 1985.
Westerink, B., De rijkdommen van de gemeente Eemsmond, Noorderbreedte, 1998/06

Met dank aan Teun Juk

Foto 5: Wierde Walsweer hii avond